

Отже, трагічна загибель Симона Петлюри лише засвідчила, що його продовжувала боятися більшовицька влада, яка за допомогою спецслужб організувала вбивство. Постать одного з найбільш харизматичних лідерів Української революції і після смерті залишалася символом національно-визвольної боротьби, а термін «петлюрівщина» був синонімом ворога радянської влади. М. Ковалевський у своїй статті «Симон Петлюра. Національний герой України» писав: «Навіть сьогодні його ім'я залишається символом боротьби за свободу українського народу, символом реорганізації Східної Європи і символом майбутнього відродження 45-мільйонного українського народу».

Джерела та література

1. Бабенко Л. Роздуми про роль особи в історії : Симон Петлюра / Л. Бабенко // Словянський збірник : зб. наук. і науково-популярних праць / Уклад. Безобразова Л.Л. – Вип. 14. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. – С. 134–145.
2. Кучерук О.С. Нові документи у справі загибелі Симона Петлюри / О. С. Кучерук // «Архіви України». До 100-річчя початку української революції 1917-1921 років. – Київ: Державна архівна служба України – 2017. – С. 15-23
3. Лазарева А. Петлюра у Парижі / А. Лазарева // Українське слово. – 2011. – №23. – С.6.
4. Литвин С. Вбивство Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми / С. Литвин // З архівів ВУЧК–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 404-407
5. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
6. Оніпко Т. В. Постать Симона Петлюри в розвідках закордонних дослідників / Т. В. Оніпко // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 12. – С. 104-111
7. Табачник Д. Сім пострілів у Симона Петлюру. Нотатки історика про вбивство на паризькій вулиці Расіна / Д. Табачник // Вітчизна. – 1991. – №9. – С.142-151
8. Чернецька В. Симон Петлюра на сторінках «Щоденника» Володимира Винниченка / В. Чернецька // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. – 2010.

І. І. Діптан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УРОКИ ТА ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648 – 1657 РОКИ)

«І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної... України... – чи не чуємо ми, як через століття в'яжуть нас моральні зв'язки з... великим народним рухом, зв'язаним з іменем Богдана?» [1, с. 335-336].

Слова, подані як епіграф, мовлені М. Грушевським у статті, написаній 29-30 липня 1907 року в Криворівні до 250-річчя смерті Б. Хмельницького. Вчений розмірковував над значенням «Хмельниччини» для українців під Романовими і

Габсбургами з огляду на тодішні реалії. Геополітичне сьогодення України вкотре актуалізовує інтерес до вікопомних подій, у результаті котрих постала Козацька республіка; до її витоків і сутності; державницьких устремлінь і дипломатій володарів булави; до їх успіхів і прорахунків; далекосяжних наслідків останніх і, передусім, у царині російсько-українських відносин, які вкотре сягнули збройного протистояння. Відтак звернення до подій, «...що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довший час, виносячи наверх змагання й ідеї, що стають бойовим прапором для віків» [16, с.466], бачиться вповні обґрунтованим. М. Грушевський іще в 1898 році у своїй програмній статті до 250-ї річниці від початку «Хмельниччини» (у ній – принципові положення, всебічно розвинуті у VIII-IX томах «Історії України-Руси») закликав до «...об'єктивного суду над цим рухом...», позаяк «...справедлива оцінка і зрозуміння» його дає нам розуміння цілого періоду нашого народного життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах» [16, с.467], і, насмілимося продовжити думку вченого, належного усвідомлення й оптимального розв'язання нагальних проблем теперішньої України.

Звісно, за вісім десятиліть по смерті «найбільшого історика України» опубліковано чимало різновартісної академічної та науково-популярної літератури. Все ж уважне прочитання її переконує в непроминальній цінності досліджень М. Грушевського, котрий у науковій роботі дотримувався таких принципів: не догматичний, а творчий підхід у висвітленні історичного процесу; суворий об'єктивізм у вивченні й використанні джерел; недопущення фальшивої реконструкції або ж довільних інтерпретацій фактів [18, с.17].

Безперечно, історики другої половини XX – початку XXI століття розширили коло використаних джерел (але і в М. Грушевського воно незбагненно велике!), в чомусь переосмислили події і вчинки знакових постатей минувшини. Та в основному оцінки провідних дослідників Української революції XVII століття доволі часто збігаються з візією «геніального вченого» [19, с.97].

Джерелознавче підґрунтя дослідження складають праці вченого, присвячені «Хмельниччині» та її керманичу [1-17].

З огляду на регламентований обсяг статті обмежимося розв'язанням лише деяких завдань. По-перше, виокремити помилки у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики гетьманської адміністрації, що їх учений вважає фатальними для долі Козацької держави. По-друге, розкрити історичне значення Української революції («чари Хмельниччини»), діяльності її керманича в інтерпретації М. Грушевського.

Звернімося ж до прискіпливого, надкритичного, всебічного аналізу вченим набутку Великого Богдана як державного політика!

Передусім, історик стверджує, що гетьман мало керував політикою (десь із середини 1651 року нею відав політик-європеєць І. Виговський, «...тим часом як Богдан – стихійна сила...просто таки азійського характера» [6, с. 1497]). Дослідник закидає Б. Хмельницькому низку фатальних помилок у царині як зовнішньої, так і внутрішньої політики.

По-перше, глибокої осені 1648 року «...козаччина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш...» [6, с. 1497].

По-друге, влітку 1653 року, «...після того як господарство волоське...повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним співрегентом...треба було тільки закріпити корисний стан речей, а замість того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську лігу і тріскучо провалено справу...» [6, с. 1498].

По-третє, у московській політиці Чигиринна – «ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідомство її убожества» («замість політики – дипломатія самої невисокої марки...») [6, с. 1497].

По-четверте, М. Грушевський наголошує, що в розвою революції козацтво «...стало представником інтересів свого народу й прийняло на себе державне будівництво України» [7, с. 266], а тому «...тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини» можна пояснити «...депутації українських станів до Москви по потвердження прав, ...вислані за згодою і підтримкою козацького уряду». «Се були голоси минулого століття, – висновує історик, – подані...новому протекторові в такий критичний момент» [6, с. 1498].

По-п'яте, у формуванні шведсько-семигородсько-дунайської ліги – «...брак ясної платформи, виразно поставлених домагань...» [6, с. 1498]. Водночас учений визнає, що за тодішніх геополітичних реалій проводити програму єдиної України було надскладно.

По-шосте, дослідник указує на нерозважливість політики гетьмана супроти Московії, позаяк, зорганізовуючи нову антипольську (почасти – й антимосковську) коаліцію, він не поривав із царем. Цим «дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свобідною від усяких союзних зобов'язань...» [6, с. 1498-1499].

По-сьоме, найганебнішою стороною Хмельниччини М. Грушевський називає «...сферу відносин козацько-татарських.» «З дивним засліпленням...– із гіркотою констатує історик, – Хмельницький і К^о дивляться на Кримську Орду як свою двірську гвардію, ... а в дійсності зробили з них рішаючий чинник української політики» [6, с. 1499] (в 1653-1654 роках хан пропонував гетьманові стати васалом Криму). На гадку дослідника, союз із ханом був потрібний для Війська Запорозького в 1648 році, а після Зборова, Берестечка та Жванця – ілюзорно-наївним.

М. Грушевський упевнений, що за бажання, маючи за собою Москву (Польща – вкрай знесилена), Богдан міг би «пройти Крим здовж і поперек, ... поставити на чолі...приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів..., а не протекторів» [6, с. 1500]. Натомість гетьман запобігав кримської ласки і в 1656-7 рр. був цілком зв'язаний в своїй політичній акції непевністю Криму», прагнучи незалежнення в зовнішній політиці, «...змушений був бити чолом за московською поміччю супроти кримського наступу» [6, с. 1500].

По-восьме, стверджуючи, що «...в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно...», М. Грушевський пояснює це «...недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу...». Зазначене зумовлювалося тим, що керманічі української революції були людьми річпосполитської системи, а тому «...найменше були здатні творити новий державний лад» [6, с. 1500]. Козацькі старшини «занадто...були замариновані в соціальним, політичним і культурним укладі Річпосполитої... Свідомо чи несвідомо...жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх кар'єру..., на злість їм... утворити нову «вільну Річпосполиту» на взір і подобу її ж» [6, с. 1501]. «Над розваленням Польщі, – повторює історик, – працювали люди, що виховались на суспільно-політичних ідеях самої ж Польщі й не представляли собі іншого суспільного устрою» [16, с. 487]; «...их чувство оскорблялось только тем, что господами были поляки, люди чужой народности и веры, или тем, что претендовали на панство люди худородные, не заслуженные» [10, с. 201].

По-дев'яте, вчений уважає слабкою стороною гетьмана «...нерозуміння потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них із їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» [16, с. 488] (це відобразилося в ігноруванні запитів поспільства в Зборівському та Білоцерківському договорах, у козацьких петиціях до царя в часі творення українсько-московського трактату тощо.).

Водночас дослідник зважено-поміркуваний у своїх закидах на адресу Б. Хмельницького; пояснює, що гетьман просто «...стояв на рівні з усією сучасною інтелігенцією». «Можемо жалувати, – розмірковує М.Грушевський, – що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий піднісся би над поглядами свого часу і повірив у будучину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати» [16, с.488].

Зазначаючи, як хибу соціально-політичного облаштування Війська Запорозького, невизнання в формально-юридичному сенсі фактичного розкріпачення селянства, дослідник усе ж не звинувачує в цьому Богдана. Принагідно зауважує, «...що поняття свобідного селянства для тих часів було занадто радикальним, ...реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управлене до існування і консервування» [6, с. 1502].

По-десяте, якщо вади гетьманського урядування в селянському питанні були, на думку вченого, історично зумовленими, то взаємини козацького генералітету з містами – найнебезпечніша помилка «... в будові гетьманської України». Історик підкреслює вагомий внесок міщан у розвій визвольної боротьби: «...міста дали величезні контінгенти козацтву і старшині; ...своєю інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відіграли величезну роль в формуванні нового ладу» [6, с. 1502]. Козаччина віддячила: «...навалилася на міське життя...безпардонно. Гетьманський уряд так ...брався до експльоатації міського промислу і торгівлі

індуктою і евектою, – що міста першим ділом постарались забезпечити себе царськими привілеями від претенсій Війська» [6, с. 1502-1503].

По-одинадцятье, відзначаючи принади козацького устрою за часів Б.Хмельницького (чіткість роботи козацької машини, що є унаочненням талантів гетьмана як військового керівника), М.Грушевський зауважує на брак «великої конструктивності». Вчений указує на незмодифікований полковий устрій («полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів [...], з перевагою функцій поміщицьких над адміністрційними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій штабу армії» [6, с. 1503-1504]. Хиткість конструкції такої мілітарної держави полягала в тому, що «інші верстви... не чули над собою опіки Української держави...; ...устанавливали відносини до Гетьманщини як війська» [6, с.1504]. Пізніше в такі шпарини державної структури Вкраїни спритно вліз московський централізм. Водночас дослідник визнає, що наявні недоліки державного облаштування можна було би виправити, «коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесят; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках...» [6, с. 1503].

По-дванадцятье, усупереч старій українській традиції, котра звеличує Б.Хмельницького «...в заходах коло реституції національних прав...», М.Грушевський уважає, що і в цій царині – «...мало будівництва, ...богато механічних повторень старих гасл релігійної боротьби XVI-XVII вв.!» [6, с. 1504]. Аналогічна ситуація в культурництві: «будування церков, потвердження володінь монастирям, додавання нових...» [6, с. 1504].

I, насамкінець, зовсім песимістичний висновок автора: «...десятилітте Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціативною державного, гетьманського осередку на полі культури – так же як у справах економіки, кольтонізації, господарства» [6, с. 1504].

М. Грушевський указує на «...два найтяжчі моменти» в діяльності керівного осередку Гетьманщини – «...занедбанне і знищення західнього пограниччя і руїнні марші татарської орди навіть через суто козацькі території» [6, с.1504]. Як наслідок – «бунти 1653 року», на які Богдан «...відповідав терором, потайним душенням помічених в бунтівництві...» [6, с.1505].

М.Грушевський не погоджується з тими хто вважає гетьмана «...унікумом державно-будівничих здібностей...», який через передчасну смерть не зміг «...викінчити монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів». На гадку вченого, «...мало є підстав на те, щоб противставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини – пізніший розтічі, дезертирству і партизанству» [6, с.1505].

Гетьман умирає 27 липня (6 серпня) 1657 року від апоплексії, зумовленої звісткою про заколот старшинських верхів супроти Ю.Хмельницького. «Ся смерть, – констатує дослідник, – не була фатальним нещастем, що перервало

будівничу, творчу працю великого гетьмана – се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився...» [6, с. 1506]. Відтак для репутації Б.Хмельницького «...було щастем, що він відійшов в сей мент, і ... упадок Гетьманщини ... впав цілим тягарем на рахунок його епігонів» [6, с. 1506].

Дорікаючи Богданові за суттєві помилки володарювання, історик водночас указує і на об'єктивні чинники Руїни, котрі в їх зловісному переплетінні кінцево запрограмували могили національної державності.

По-перше, «нещаслива географія України», тобто – «...відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки...Фронт польський, московський і татарсько-турецький, – пояснює М. Грушевський, – надавали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві...» [6, с.1507].

По-друге, «дефективність» українського соціуму: «...недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелектуальна і чисельна слабина інтелігенських верств...» [6, с.1507].

По-третє, культурна осібність України. Приналежна в минулому до візантійської культури, вона «...не знаходила опертя в якимсь новім культурнім циклі: ні в католицьким, ні в протестантським. Для одного і для другого являлась вона тільки «стороннім слухачем», [...] ішла з опізненням... за католицькою реакцією сучасної Польщі» [6, с.1507].

За таких несприятливих умов надскладно «...було, – на гадку М.Грушевського, – досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси так і її провідних елементів, що все таки [...] творились... соціальні і культурні вартости, ... національна традиція» [6, с. 1507].

Попри те, що керманічі Української революції «...зовсім не одушевлялись народними змаганнями – економічного і суспільного визволення, знищення привілеїв станів та запровадження рівності в громадських відносинах, права праці в економічних» [16, с. 488], усе ж набутки «великого руху» були вагомими.

В чому ж «чари Хмельниччини»?

По-перше, зі звільненням з-під Речі Посполитої було ліквідовано старий шляхетський лад: «...зникли ... перегорожі привілегій клясових і прирощених, і перед «простим чоловіком» простелилась можливість переходу в ряди «лицарства», промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання» [6, с.1508].

По-друге, «від Хмельниччини, – підкреслює М.Грушевський, – веде свій початок ... український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою ролю як одна з складових частин в генезі Нового українського націоналізму» [16, с. 488]. Породжені та стверджені революцією «...ідеї політичної свободи, непорушності народних прав, красної автономії...» [16, с. 488] стали засадничими в дипломатичній практиці спадкоємців гетьманської булави (втілені в пунктах Гадяцької унії 1658 р., Жердівських статтях 1659 р., українсько-шведському альянсі 1708-1709 рр., «Конституції» 1710 р., петиціях

шляхетсько-козацької еліти 1763 р.), відображені в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства тощо. Народна пам'ять про перемоги «...в минувості світила поколінням ... в пітьмі неволі й пониження як заповідь такої ж побіди – але вже побіди тривкої, не скороминущої в будучності» [1, с. 335].

По-третє, зніційований православним лицарством і активно сприйнятий поспільством «козацький міф» України став утіленням «...ідеї свободи, і народна пам'ять ... законсервувала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівності і свободи вже відповідно народним вимогам без історичних козацьких обмежень» [16, с.488].

По-четверте, визвольна боротьба українства сприяла його національній самоідентифікації, бо ж «...рух, соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною красою – се була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських» [16, с.488-489]. Тодішнє націєтворення сфокусувалося в «...ідеї етнографічної України-Русі в її цілості», що прозвучала вже 1649 року в переяславських «дезидератах» Б.Хмельницького, відтоді ця «...ідея етнографічної території України жила в старшині...» [16, с.489].

По-п'яте, Українська революція мала яскравий гуманітарний вимір, адже це «велике потрясіння» високо підняло «простих людей»: «дало їм почути себе людьми – не простими, а повноправними. Ожило ... потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а «навіки»» [6, с.1508].

М.Грушевський, виступаючи проти нездорової ідеалізації доби й гетьмана, водночас наголошує, що «від Хмельниччини веде свій початок нове українське життє... І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії» [6, с.1508].

Джерела та література:

1. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.
2. Грушевський М.С. Виговський і Мазепа / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.
3. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.236-241.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.
7. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
8. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
9. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
10. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
11. Грушевський М.С. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти / М.Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 5-54.
12. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.
13. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.
14. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.
15. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.
16. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.
17. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.
18. Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність / П. Сохань // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 14-46.
19. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка: Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 86-97